

Ж.Ш.ТУХТАБАЕВ

**РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
ШАРОИТИДА САНОАТ КОРҲОНАЛАРДА МЕХНАТ
САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ
ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМИ**

858
Т93

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТУХТАБАЕВ ЖАМШИД ШАРАФЕТДИНОВИЧ

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
ШАРОИТИДА САНОАТ КОРХОНАЛАРДА МЕХНАТ
САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-
ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМИ

(Монография)

116593

43

Тошкент – 2020

УЎК: 65.011.4:331.1

КБК 65.9 (2) 301

T-93

Тухтабаев Ж.Ш. Рақамли иқтисодиётни ривожлантириш шароитида саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизми. Монография. - Т., 2020. - 170 бет.

Тухтабаев Ж.Ш. Организационно-экономический механизм повышения эффективности труда на промышленных предприятиях в условиях развития цифровой экономики. Монография. - Т., 2020. - с. 170.

Tukhtabaev J.Sh. Organizational and economic mechanism for improving labor efficiency in industrial enterprises in the development of digital economy. Monograph. - T., 2020. - p. 170.

ISBN 978–9943–11–463–1

Монографияда мамлакатимизда рақамли иқтисодиётни ривожлантириш шароитида саноат корхоналари барқарор ривожланишини таъминлаш, маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланадиган меҳнат сарфини камайтириш, меҳнат сифати ва самарадорлигини ошириш бўйича таклиф ва тавсиялар асослаб берилган.

В этой монографии содержатся предложения и рекомендации, обеспечивающие стабильное развитие промышленных предприятий, сокращение затрат труда, которые тратятся на производство продукции, а также повышения качества и эффективности труда при условии цифрового развития экономики нашей страны.

In this monograph suggestions and recommendations were based providing stable development of industrial enterprises, decreasing of labour expend which is spend on producing a product as well as improving quality and productivity of labour on the condition of digital development of our country's economy.

УЎК: 65.011.4:331.1

КБК 65.9 (2) 301

Тақризчилар:

Г.К.Абдурахмонова – и.ф.д., профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети “Иқтисодиёт ва менежмент” факультети декани;

Ҳ.П.Абулқосимов - и.ф.д., профессор, Ўзбекистон Миллий Университети “Иқтисодиёт назарияси” кафедраси;

Н.А.Хошимова - и.ф.д., профессор, Тошкент давлат техника университети “Саноат иқтисодиёти” кафедраси мудири;

М.Ю.Исоқов - и.ф.н., доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети “Саноат иқтисодиёти” кафедраси

Тошкент давлат иқтисодиёт университети илмий Кенгашининг 2020 йил 6-мартдаги 9-сонли қарори билан наизга тавсия этилган.

ISBN 978–9943–11–463–1

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2020.

© Тухтабаев Ж.Ш., 2020.

КИРИШ

Жаҳонда рақобат муҳитининг чуқурлашиб бораётган шароитда меҳнат самарадорлигини ошириш масаласи тобора долзарб муаммо сифатида эътироф этилмоқда. Халқаро Conference Board тадқиқотлар ташкилотининг маълумотларига кўра, “ҳар йили жаҳонда ўртача меҳнат самарадорлигининг ошиши 3,5-4,0 фоизни ташкил этади. Сўнгги йилларда саноат ишлаб чиқаришда меҳнат самарадорлиги кўрсаткичининг юқорилиги Германия, Ирландия, Норвегия, Хитой ва АҚШ каби мамлакатларда кузатилмоқда. Экспертларнинг ҳисоб-китобига кўра, саноат ишлаб чиқаришда меҳнат самарадорлигининг ошишига ишлаб чиқаришда инновацион тараққиётни жадаллаштириш ва фаол инвестицион муҳитни яратилиши сабаб бўлган”¹.

Жаҳонда рақамли иқтисодиёт шароитида саноат ишлаб чиқаришида меҳнат самарадорлигини ошириш ва унинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш борасидаги илмий изланишларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Амалга оширилаётган илмий изланишлар таркибида саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини баҳолаш тизимини такомиллаштириш, меҳнат самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омилларнинг таъсир кўламини аниқлаш, самарадорликни оширишнинг заҳира манбаларини кенгайтириш ҳамда ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш бўйича комплекс тадқиқотлар олиб боришга алоҳида аҳамият қаратилмоқда.

Мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлардан кўзланган асосий мақсад инновацион тараққиётни жадаллаштириш, иқтисодий кудратимизни янада ошириш ва пировардида халқимиз фаровонлигини оширишга қаратилгандир. “...иқтисодиётни модернизация ва диверсификация

¹ <http://www.conference-board.org/data/chiefeconomist.cfm> (Conference Board халқаро иқтисодий таҳлил қилиш тадқиқотлар ташкилоти маълумоти)

қилиш, меҳнат унумдорлигини ошириш орқали юқори иқтисодий ўсишни таъминлаш² муҳим вазифа сифатида белгиланган. Бу борада мавжуд заҳира ва имкониятлардан самарали фойдаланиш, инновацион технология ва замонавий ишлаб чиқариш қувватларини ишга тушириш ҳамда рақобатбардош иқтисодиётнинг муҳим таркиби бўлган меҳнат самарадорлигини ошириш борасидаги илмий-амалий тадқиқотларни янада чуқурлаштириш мақсадга мувофиқ.

Ушбу монографияда рақамли иқтисодиётни ривожлантириш шароитида саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини оширишнинг объектив зарурияти ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти, меҳнат самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмининг асосий мезон ва кўрсаткичлари ҳамда таркибий қисмлари, саноат корхоналарнинг ривожланишига меҳнат самарадорлигини оширишнинг таъсири, меҳнат самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омилларни эконометрик баҳолаш, саноат корхоналарида инновацион менежмент ва инновацион саноат ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳамда меҳнат самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизми илмий-амалий жиҳатдан асослаб берилган.

Монографияда қўйилган мақсад ва вазифаларни ўрганиш жараёнида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарор ва фармонлари, ҳукумат қарорлари, тадқиқот мавзусига доир Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари, рисоалари, нутқлари, шунингдек, монографик тадқиқот натижалар, ҳозирги замон иқтисодий фанлар ривожланишидаги етук фан вакилларининг илмий асарлари, ушбу мавзуга доир хорижлик иқтисодчи-олимларининг илмий мақолалари ва интернет маълумотлари ҳамда давлат статистика қўмитасининг маълумот ва бюллетенлари, Қашқадарё вилоятида фаолият кўрсатаётган йирик саноат корхоналарининг йиллик ҳисоботларидан самарали фойдаланилган.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. "Халқ сўзи" газетаси, 2018 йил 29 декабр, № 271 (7199).

I-БОБ. РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ШАРОИТИДА САНОАТ КОРХОНАЛАРИДА МЕҲНАТ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ- ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Рақамли иқтисодиёни ривожлантириш шароитида саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини оширишнинг объектив зарурияти ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

Мамлакатимизда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш мақсадида иқтисодиётнинг рақамли ривожланиш тизимига ўтиш жараёни амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев ўз маърузаларида мамлакатимиз иқтисодиётини янада ривожлантириш мақсадида амалга оширилиши лозим бўлган энг устувор вазибалар сифатида "...таракқиётга эришиш учун, рақамли билимлар ва замонавий ахборот технологияларини эгаллашимиз зарур ва шарт"³, "...иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш, меҳнат унумдорлигини ошириш орқали юқори иқтисодий ўсишни таъминлаш"⁴ деб таъкидлаган. Дарҳақиқат, шу бугунги кун талабларига жавоб берадиган саноат маҳсулотлари ва хизматларини яратиш орқали мамлакатимизнинг иқтисодий рақобатдошлигини ошириш мумкинлиги, инновацияларни амалиётга жорий этилиши ишлаб чиқаришни ривожлантиришда ҳар доим катта аҳамият касб этган. Иқтисодиётнинг ҳозирги замонавий босқичида ривожланган мамлакатлар таракқиётга инновацион фаолият муҳим ўрин эгаллайди. Биргина, инновацион ахборот-коммуникация технологиялари саноатининг ривожланиб бориши натижасида жаҳон миқёсида яратилаётган жаҳон ялпи маҳсулотнинг қарийб 5,5 фоизи айнан шу соҳа ҳиссасига тўғри келмоқда. Мазкур кўрсаткич ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида сезиларли салмоқга эга эканлигини кўришимиз мумкин, масалан, Жанубий Кореяда 11,8 фоиздан зиёд, Швецияда 7,0 фоизни, АҚШда эса 6,8 фоизни

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. "Халқ сўзи" газетаси, 2020 йил 25 январ, № 19 (7490).

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. "Халқ сўзи" газетаси, 2018 йил 29 декабр, № 271 (7199).

ташқил этади. Шуни қайд этиш лозимки, рақамли иқтисодиётда инновацияларнинг роли янада ошмоқда, улар иқтисодий ривожланишнинг асосий омилига айланди.

Рақамли иқтисодиётда инновацион фаолият саноат корхоналарида ишлаб чиқариш муносабатлари, хўжалик юритиш механизми, шакллари ва меҳнатни ташқил этишнинг интеллектуал (сунъий интеллектуал) жараёнларида намоён бўлади. Шуни қайд этиш лозимки, мамлакатимизнинг инновацион ривожланиш стратегиясида “2030 йилга келиб Глобал инновацион индекс рейтинги бўйича жаҳоннинг 50 илғор мамлакати қаторига кириш”⁵ ҳамда иқтисодиётимизда “рақамли иқтисодиёт улушини 30 фоизгача ошириш”⁶ вазифаси белгиланган. Жамият тараққиётининг қонуниятларига кўра, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш бир текисда давом этмасдан, балки қуйидан юқорига, оддийликдан мураккаблик томон юксалиш тамойилларига асосланади. Бу эса тараққиётнинг универсал қонуниятларидан бири ҳисобланади. Ҳар бир замон иқтисодиёти ўзининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий тузилмасига асосланади. Ҳозирги ривожланиш босқичи замонавий бошқарув ва инновацияга асосланган самарали рақамли иқтисодиётни барпо этишга асослангандир. Айнан мазкур икки жиҳат ҳар бир даврнинг иқтисодий ривожланишида ўзининг изини қолдиради ва ривожланиш даражасини белгилаб беради. Ушбу босқич иқтисодий трансформация жараёнларини вужудга келтириб, яъни ривожланишнинг бир босқичидан кейинги такомиллашган инновацияга асосланган рақамли босқичга ўтишига моддий ҳамда техник-технологик асос яратади. Шунингдек, иқтисодий трансформация натижасида сифат, техник-технологик жиҳатдан олдинги тизимга нисбатан инновацион рақамли иқтисодиёт вужудга келади.

Рақамли иқтисодиётда жамият неъматларини ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнига рақамли

⁵ “2019 - 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сонли Фармон.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентини Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси. 2020 йил 25 январ, № 19 (7490).

технологияларни қўллашга қаратилади. Шу ўринда рақамли иқтисодиёт тушунчасига изоҳ бериш мақсадга мувофиқдир. Рақамли иқтисодиёт - бу ҳўжалик фаолиятини юритишнинг бир шакли бўлиб, бунда моддий ва номоддий ишлаб чиқаришдаги асосий омил рақамлар кўринишидаги маълумотлар, турли шакл ва ҳажмдаги ахборотларни қайта ишлаш ва натижасини таҳлил қилиш ёрдамида турли хилдаги вазифаларни амалга оширишда самаралироқ тизимли ечимлар мажмуидир. Бошқача қилиб айтганча, рақамли иқтисодиёт бу турли шаклдаги хизматларни онлайн тарзида кўрсатиш, тўловларни электрон тартибда амалга ошириш, тижорат савдоларни интернет тармоқлари ёрдамида ташкил этиш ва бошқа турдаги соҳаларнинг ўзаро рақамли замонавий технологиялар билан боғланган тизимдир. Жамият тараққиётидаги бундай ҳолат иқтисодиётнинг барча соҳаларида ахборот коммуникация технологияларини жорий этишни талаб этади, шу катори саноат ишлаб чиқариш соҳасида инновацион технология ва сунъий интелектга эга бўлган технологияларни жорий этишни кўзлайди. Мамлакатимизда саноат ишлаб чиқаришнинг жадал ривожланиши натижасида ЯИМ таркибида саноатнинг улуши 2019 йилда 36,4 фоиздан зиёдни ташкил этди. Ҳолбуки, бу кўрсаткич 2016 йилда 25,6 фоиздан иборат эди. Ушбу таҳлил қилинаётган муддат давомида саноатнинг ЯИМдаги улуши 1,4 мартага ошган.

Рақамли иқтисодиётнинг шаклланиши ва ривожланиб бориши инновацион иқтисодиётга асосланган ривожланган ҳамда ривожланиб бораётган мамлакатларнинг ЯИМ таркибини ҳам ўзгаришига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Ривожланган мамлакатлар тез суръатлар билан жадал ривожланишида иқтисодиётнинг етакчи бўлган тармоқларида яратилаётган юқори қўшимча қийматга эга бўлган саноат маҳсулотлари ҳажмининг ортиши ва сифати яхшиланиб бораётганлиги билан изоҳланади. Бугунги кунда мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотларининг 80,3 фоиздан ортиғи айнан қайта ишлаш тармоқлари ҳиссасига тўғри келмоқда. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда юқори қўшимча қийматга эга бўлган маҳсулотлар яратилиши кўпайиб бормоқда. “Қўшимча қийматга эга

бўлган маҳсулотлар⁷ яратилиши ишлаб чиқариш тармоқларида, яъни юқори технологияли ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш саноат тармоқларида вужудга келишини инobatга оладиган бўлсак, мамлакатимиз иқтисодиётини модернизация қилиш ва тубдан янгилаш борасида олиб борилаётган ислохотлар натижасида умумсаноат тармоқларида яратилаётган қўшимча қийматга эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмининг йилдан-йилга ошиб боришига замин яратмоқда. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, мамлакатимизда саноатнинг ривожланиб бориши халқ хўжалигининг барча тармоқларини тараққий эттиришга, меҳнат билан банд бўлганлар сонини ошишига, уларда замонавий билим ва маҳоратнинг ортишига, ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этилишига, муҳофаа қудратини янада мустаҳкамлашга, жаҳон ҳамжамиятида юқори ўринга эга бўлиш имконини беради.

Бизнинг монографик тадқиқотимизда саноат ишлаб чиқариш корхоналари муваффақиятли ривожланишини таъминлаш масалаларини ҳал этишдаги стратегия ва тактикани ишлаб чиқишда ижтимоий-меҳнат муносабатларига амал қилган ҳолда меҳнат самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш катта амалий аҳамият касб этади. Ижтимоий-меҳнат муносабатлари саноат корхоналарининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда ишчи-хизматчиларнинг имкониятларини кенгайтириш сифат жиҳатдан юқорирок эҳтиёжларини қондириш, шахсни ривожлантириш ва ижодий салоҳиятини намоён қилиш имкониятини, хавфсиз ва қулай меҳнат шароитини яратишни кўзлайди. Бу эса саноат корхоналарида муносиб меҳнат тамойилларини таъминлаш имконини беради. “Муносиб меҳнат – шахс даромадининг даражаси, ижтимоий ҳимояланганлиги, касбда ўсиш имкониятлари, шунингдек, мазмунида, ахлоқий хусусиятлари билан қондириладиган меҳнатдир. Кенг маънода эса: муносиб меҳнат – ходимларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирок этиши ҳамда “инсон-ишлаб чиқариш”

⁷ Оралиқ ресурсларнинг барча чиқимлари ва харajatларини ҳисоблаш натижасида маҳсулот қўшимча қийматга эга бўлади. У амалдаги тайер ресурслар амортизацияси еки табиий ресурсларнинг бутунлай йўқ бўлиб кетиши ва камайиб боришини ҳисобга олмайди. Маҳсулотнинг қўшимча қийматга эга бўлиши одатда халқаро тармоқлар классификацияси (тақсимоти) стандарт(ХТКС)лари асосида белгиланади.

муносабатлари тизими тадрижий ривожланишининг ҳозирги босқичи талабларига мувофиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий, институционал, ташкилий омилларнинг мураккаб тизимидир”⁸. Саноат корхоналарида муносиб меҳнатнинг амал қилиши нафақат ишчи-ходимларнинг меҳнат шароитларини яхшилашга балки уларда ўз меҳнатидан қониқиш ҳиссини туғдириш, меҳнат самарадорлигига эришиш, корхоналарнинг рақобатдошлигини ошириш, яъни иқтисодий ва ижтимоий самарадорлигига эришишига хизмат қилади.

Саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини оширишни аниқлаш ижтимоий-иқтисодий категория сифатида кўп жиҳатлилиги муайян кўрсаткичлар тизимини талаб қилади. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш даражасини ишлаб чиқариш миқёсларига (иқтисодиёт тармоқлари, соҳа, корхона, цех, участка, бригада) қараб меҳнат самарадорлигини аниқлашнинг турли даражалари эътиборга олиниши лозим. Бунинг устига, ҳатто бир даражанинг ўзида – айрим саноат корхона (цех, участка)лари даражасидаги – кўрсаткичлар тизимлари фарқланиши мумкин, чунки маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмлари турлича ҳисоблаб чиқилади, ходимлар таркиби (малака даражаси, иш тажрибаси, сони) тафовутли ва меҳнат сарфларини ҳисобга олишнинг ўз хусусиятлари бўлади. Агар саноатнинг хусусиятига назар ташлайдиган бўлсак, табиатда учрайдиган моддий бойликларни казиб олиш ва қайта ишлаш, ишлаб чиқариш кучларининг асосий элементларидан фойдаланиш, фан-техника тараққиётини белгилашга, жонли меҳнатнинг самарадорлигини ошириш, қўшимча қиймат яратишга эгадир.

Ҳозирги кунга қадар иқтисодчи олимлар ўртасида саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини ташкилий-иқтисодий баҳолаш услуги тўғрисида ягона фикр йўқ. Кўпчилик иқтисодчи олимлар “меҳнат самарадорлиги” ва “меҳнат унумдорлиги” тушунчаларини бир-бирига ўхшаш тушунчалар, деб таъкидлашади. Масалан, В.И.Иваницкий, И.Н.Максименко ва Н.Н.Ушаковалар⁹ томонидан: “меҳнат самарадорлиги бажарилган иш ҳажми учун

⁸ Абдурахмонова Г.Қ. Кичик бизнесда аҳолини муносиб меҳнат таъминлашни тақомиллаштириш: иқт фан док дисс. автореферат. - Т., 2016. - 15 б.

⁹ Иваницкий В.И., Максименко Р.Н., Ушакова Н.Н. Экономика труда. – М.: Экономика, 1990. – с. 334.

меҳнат сарфларини камайтириш ёки яратишни кўпайтириш билан боғлиқ меҳнат унумдорлиги орқали тавсифланади” деган фикрни илгари сурилади. А.Ўлмасов ва А.Ваҳобовлар томонидан: “меҳнат унумдорлиги меҳнат натижасини, меҳнат самарадорлигини англатади”¹⁰, деб эътироф этишган.

Монографик тадқиқотимизда аниқландики, кўпгина бошқа хориж олимлари томонидан меҳнат самарадорлигини ўрганишда уни ишлаб чиқариш самарадорлигига ҳам тенглаштиришган. Бирок, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ушбу тушунчалар sanoat корхоналарида алоҳида 3 та иқтисодий категориялар ҳисобланади. Ушбу чалкашликлар келгусида такрорланмаслиги учун, sanoat корхоналарида меҳнат самарадорлигининг моҳиятини меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш самарадорлиги категориясидан алоҳида категория сифатида тадқиқ қиламиз. Ишлаб чиқариш самарадорлиги ва меҳнат унумдорлиги ўртасида фарқ борлигига шубҳа йўқ. Ишлаб чиқариш самарадорлиги sanoat корхоналарида меҳнат, моддий, табиий ресурсларининг маҳсулот ишлаб чиқаришда қанчалик даражада фойдали ишлатилишини ифодалайди. Унинг даражасини комплекс кўрсаткичлар ёрдамида ҳисоблаш мумкин. Уларда энг муҳими бу моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар, меҳнат унумдорлиги, фонд қайтими, маҳсулот сифати ва таннархи каби кўрсаткичларнинг ҳар бир-бирлигига тенг яратилган маҳсулот ҳажмидир. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг меҳнат унумдорлигидан фарқи шундаки, самарадорлик ишлаб чиқариш жараёни доирасидан четга чиқиб истеъмол даврининг ҳам самарасини ифодалайди. Sanoat корхоналарида меҳнат унумдорлиги меҳнат самарадорлигининг муҳим кўрсаткичидир, унинг натижаси меҳнат маҳсули тарзида (вақт ёки қиймат бирликларида) ифодаланади. Меҳнат самарадорлиги меҳнат унумдорлигидан фарқли ўлароқ, нафақат меҳнат натижасини балки меҳнат ҳажми ва унинг сифатини ҳам намоён этади. Меҳнат сифати деганда, икки маънони тушунмоқлик лозим. Тор маънода: маҳсулот сифатини, кенг маънода:

¹⁰ Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси (Дарслик) (тўлдирилган ва ҳайта ишланган нашри). - Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2014. - 43 б.

ижтимоий фойдалилиги, меҳнат натижаларининг қўйилган талабларга жавоб беришини ифодалайди. Меҳнат самарадорлигининг яна бир муҳим жиҳати шуки, у ўз ўрнида меҳнат ресурсларидан фойдаланишдаги тежамкорликни, инсон меҳнат фаолиятининг сермеҳнатлигини ҳам ифодалайди. Ушбу бир-биридан иқтисодий фойдаланиш даражаси бўйича фарқ қилувчи категорияларни ўзаро фарқли жиҳатларини қуйидаги 1.1-жадвалда таснифлаймиз.

Саноат корхоналарида меҳнат самарадорлиги кўрсаткичини ижтимоий-иқтисодий категория сифатида тадқиқ этилишида В.В.Новожиловнинг ҳиссаси катта, унинг фикрича, “...маҳсулотнинг фойдали хусусияти унинг сонига боғлиқ эмас. Маҳсулот фойдали ёки кераксиз, зарур ёки ортиқча бўлиши мумкин. Ортиқча маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиши, меҳнат ҳажмининг ошишига олиб келиши мумкин, аммо бу унинг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади”¹¹. О.И.Волков томонидан меҳнат самарадорлиги тушунчасига “...вақт бирлиги давомидаги бажарилган меҳнат натижаси учун меҳнат сарфларини қисқартириш билан боғлиқ меҳнат маҳсулдорлиги”¹², А.И.Рофе томонидан “меҳнат самарадорлиги бу маҳсулдорлик, инсонларнинг ишлаб чиқариш фаолиятидаги самарадорлиги”¹³ деб таъриф берилган. Л.А.Костин томонидан: “меҳнат самарадорлиги меҳнатнинг ижтимоий жиҳатларини, жумладан меҳнат шароитини яхшиланиши ва унинг хавфсизлигини оширишни ифода этади”¹⁴, В.Ф.Потуданская: “меҳнат самарадорлиги – бу ресурсларнинг рационал сарфи даражасидаги мақсадга эришишдир”¹⁵, А.С.Волчѐнкова: “меҳнат самарадорлиги - ишчиларнинг меҳнат потенциалидан фойдаланиш натижадорлигини ифода этади”¹⁶, И.Т.Абдукаримов ва бошқалар томонидан: “меҳнат самарадорлиги унинг натижавийлиги, яъни маълум вақт бирлигида битта ходимга

¹¹ Новожилов В.В. Проблемы измерения затрат и результатов при оптимальном планировании. – М.: Наука, 1972. – с. 56.

¹² Волков О.И. Экономика предприятия: учебник. – М.: ИНФРА – М, 1997. – с. 416.

¹³ Рофе А.И. Экономика труда. – М.: КноРус, 2010. – с. 400.

¹⁴ Костин Л.А. Производительность труда технический прогресс. – М.: Экономика, 1994. – с. 82.

¹⁵ Потуданская В.Ф. Эффективность труда и профессиональная культура: монография // В.Ф.Потуданская, А.В.Калекина. - Омск: ОмГТУ, 2009. – с. 197.

¹⁶ Волчѐнкова А.С. Совершенствование механизма управления эффективностью труда в аграрном секторе экономики. Автореферат дисс.кан экон.наук. Орел, 2013. – с. 8.

(бир меҳнат салоҳиятига) тўғри келадиган натижа билан ўлчанади”¹⁷
деб изоҳ берилган.

1.1-жадвал

Саноат корхоналарида ишлаб чиқариш самарадорлиги, меҳнат унумдорлиги ва меҳнат самарадорлигини қиёсий таққослаш¹⁸

Фарқлаш жиҳатлари бўйича	Ишлаб чиқариш самарадорлиги	Меҳнат унумдорлиги	Меҳнат самарадорлиги
Меҳнат фаолияти соҳаси	Моддий бойликлар ишлаб чиқариш	Моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги меҳнат	Ялпи фойдали меҳнат (моддий ва номоддий ишлаб чиқариш)
Яратилаётган моддий қиймат ва хизматлар ҳажмига таъсири	Ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши жамғариш ва жорий эҳтиёжларни қондириш учун керакли моддий қийматларни ўсишига олиб келади	Меҳнат унумдорлигининг ўсиши жамиятнинг барча моддий қийматларини оширади	Меҳнат самарадорлигининг ўсиши моддий қийматлар билан бирга хизматлар ҳажмининг ҳам ошишига олиб келади
Нативавийликни ўлчаш кўрсаткичлари			
Ишлаб чиқариш самарадорлиги	Меҳнат унумдорлиги	Меҳнат самарадорлиги	
Умумиктисодиёт даражасида			
ЯИМ ёки якуний маҳсулот ҳажмининг моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар бир-бирлигига нисбати	Моддий соҳаларда ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотнинг шу соҳада иш билан банд бўлганларнинг умумий сонига нисбати	Яратилган якуний маҳсулот ҳажмининг иктисодиёт тармоқларидаги меҳнат сарфи ва меҳнат сифатига нисбати	

¹⁷ Абдукаримов И.Т., Пардаев М.К., Исроидов Б.И. Корхонанинг иктисодий салоҳияти таҳлили (4-чиқарилиш). Ўқув қўлланма. Т., 2003. – 155 б.

¹⁸ Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Тармоқ даражасида		
Тармоқ томонидан маълум маҳсулотга нисбатан ялпи эҳтиёжларнинг кондирилиш даражаси. Натура шаклидаги ишлаб чиқарилган ёки соф маҳсулот ҳажмининг фойдаланилган барча ресурсларнинг ҳар бир-бирлигига нисбати	Тармоқда ишлаб чиқарилган норматив соф маҳсулотни тармоқ саноат ишлаб чиқаришда иш билан банд бўлганларнинг умумий сонига нисбати	Тармоқдаги маҳсулотнинг тармоқда меҳнат сизими ва меҳнат сифатига нисбати
Корхона даражасида		
Меҳнат унумдорлиги, фонд қайтими, маҳсулот сизими, таннарх, режанинг бажарилиши, рентабеллик кўрсаткичлари	Соф маҳсулот ҳажмининг ҳар бир саноат ишлаб чиқариш персонали ишчисига нисбати ёки меҳнат сарфларининг бир маҳсулот бирлигига нисбати	Яратилган соф маҳсулот ва ишлаб чиқарилган моддий бойликларнинг (сифатий кўрсаткичлар билан) тежаб қолинган иш вақти ва жонли меҳнатга нисбати

Иктисодий луғатларда ҳам меҳнат самарадорлигига “...инсонларнинг меҳнат натижадорлигини тавсифлайди. Минимал меҳнат сарфи эвазига юкори самара натижасини ифода этади”¹⁹, “меҳнат ресурсларидан фойдаланиш тавсифи”²⁰ каби таърифлар берилган. Ушбу берилган тарифларда меҳнат самарадорлиги тушунчасига тор нуқтаи-назардан ёндашилган, агар берилган тарифларни алоҳида олган ҳолда куриб чиқадиган бўлсак, О.И.Волков: “меҳнат самарадорлиги меҳнат сарфларини қисқартириш билан эришиш”, А.И.Рофе: “меҳнат самарадорлигини инсоннинг фақат ишлаб чиқариш жараёнидаги натижаси”, В.Ф.Потуданская: “меҳнат самарадорлиги ресурслардан оқилона фойдаланишдаги натижа”, Л.А.Костин: “меҳнат самарадорлиги қулай меҳнат шароитини ифода этиши”, А.С.Волчёнкова: “меҳнат

¹⁹ Большой экономический словарь. - М.: Институт новой экономики. А.Н.Азрилиян, 1997.

²⁰ Словарь бизнес-терминов. www.academic.ru

самарадорлиги инсоннинг меҳнат имкониятларидан фойдаланиш натижаси” сифатида ёндашилган, бу ёндашувларда инсоннинг ишлаб чиқаришдаги меҳнат сарфи ва унга яратилган шароит меҳнат самарадорлигини ифода этишлиги белгиланган. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, меҳнат самарадорлиги кенг қўламли тушунча бўлиб, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқаришдаги меҳнат натижасининг сарфлардаги самарадорликни ўзида ифода этади. Бу тушунчага, Академик Қ.Х.Абдурахмонов кенг миқёсли тариф берган “меҳнат самарадорлиги моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги, ҳам инсон меҳнат фаолиятининг бошқа соҳаларидаги маҳсулдорлигини тавсифлайди”²¹.

Меҳнат самарадорлигининг умумий тавсифидан келиб чиқадиган бўлсак, у моҳиятан меҳнат унумдорлиги каби олинган натижаларнинг сарфларга нисбати орқали характерланади, яъни бу икки ижтимоий ва иқтисодий категория саноат корхоналарида меҳнат сарфларига нисбатан тушумни акс эттиради, аммо улар турли даражада, турли ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мажмуини ифодалайди. Бизнинг фикримизча, ушбу ўзига хосликдан келиб чиққан ҳолда категориянинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат, биринчидан, меҳнат самарадорлиги бевосита унумли сарфларни ифодалайди; иккинчидан, моддий маҳсулот ишлаб чиқаришдаги меҳнат сарфи ва сифатини; учинчидан, тобора чуқурлашиб бораётган меҳнат тақсимооти жараёнини; тўртинчидан, технологик даражани; бешинчидан, инсон меҳнат қилишлиги учун яратилган муносиб меҳнат шароитини; олтинчидан, ижтимоий зарурий меҳнат сарфи ҳисобини ифодалайди. Бизнинг фикримизча, юқоридаги иқтисодчи олимларнинг берган таъриф ва таснифлари асосида меҳнат самарадорлиги категорияси моҳиятини ёритишда унинг ижтимоий-иқтисодий хусусиятларини эътиборга олишимиз зарур. Шу боисдан, рақамли иқтисодиёни ривожлантириш шароитида муносиб меҳнат тамойиллари ва миллий иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятини эътиборга олган ҳолда саноат корхоналарида меҳнат самарадорлиги тушунчасига кенг миқёсли муаллифлик таърифини бериш мақсадга мувофиқ.

²¹ Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. - Т.: Меҳнат, 2004. - 398 б.

Бизнингча, меҳнат самарадорлиги – ижтимоий-иқтисодий категория бўлиб, муносиб меҳнат тамойиллари асосида ишлаб чиқариш (ноишлаб чиқариш) жараёнида меҳнат сарфини камайтириб меҳнат сифатини ошириш эвазига юқори меҳнат натижадорлигига эришишдир.

Саноат корхоналарида меҳнат самарадорлиги ишчи-хизматчиларнинг ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий томонларини ифодалайди, унинг натижаларини эса миқдорий ва сифатий жиҳатдан тавсифлайди. Маҳсулот бирлигида меҳнат сарфининг камайиши, маҳсулот сифати ва ишлаб чиқариш рентабеллигининг ошиши ҳамда иқтисодий ўсишга эришишда меҳнат самарадорлигини ошириш муҳим омиллардан биридир. Саноат ишлаб чиқаришда меҳнат самарадорлигининг ошиши меҳнат унумдорлигининг ошишига ва зарурий меҳнат сифати сарфини олишдаги сарфланадиган меҳнатнинг камайишига олиб келади. Меҳнат самарадорлиги нафақат ишлаб чиқариш кучларининг эришган даражасини, балки жамият ишлаб чиқариш муносабатларининг характерини, хусусан ижтимоий меҳнатни ташкил этишни ҳам ифодалайди. Шу маънода, меҳнат самарадорлиги саноат корхоналарида ишлаб чиқариш муносабатлари тизимининг муҳим томонларини, меҳнатни ташкил этилганликнинг қанчалик самарали эканлигини кўрсатиб беради. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, меҳнат самарадорлиги меҳнат сарфларининг натижавийлигини ифодалар экан, уни икки йўналишга бўлиш мумкин: биринчи йўналиш, ижтимоий муносабатларни ифодаловчи ижтимоий-иқтисодий самарадорлик, бунда ишлаб чиқариш муносабатлари асосий ўринни эгаллайди; иккинчи йўналиш, ишлаб чиқариш кучларнинг ривожланиш даражасини ифодаловчи ташкилий-иқтисодий самарадорлик. Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик давлат ва ишчи, давлат ва корхона, корхона ва ишчи ўртасидаги меҳнат сарфлари ҳамда унинг натижалари бўйича ишлаб чиқариш муносабатларини акс эттирса, меҳнатнинг ташкилий-иқтисодий самарадорлиги меҳнат жараёнининг моддий-ашёвий томонини, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражасини, уларнинг жойлашуви ва техник пропорцияларини ифодалайди.

МУНДАРИЖА

КИРИШ		3
I-БОБ.	РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ШАРОИТИДА САНОАТ КОРХОНАЛАРИДА МЕХНАТ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	5
1.1.	Рақамли иқтисодиёни ривожлантириш шароитида sanoat корхоналарида меҳнат самарадорлигини оширишнинг объектив зарурияти ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти.....	5
1.2.	Саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмининг асосий мезон ва кўрсаткичлари	19
1.3.	Саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмининг таркибий қисмлари.....	29
1.4.	Саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини оширишнинг хориж тажрибаси.....	40
II-БОБ.	ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ ЙИРИК САНОАТ КОРХОНАЛАРИДА МЕХНАТ САМАРАДОРЛИГИ ТАҲЛИЛИ	56
2.1.	Қашқадарё вилояти йирик саноат корхоналарининг ривожланишига меҳнат самарадорлигини оширишнинг таъсири.....	56
2.2.	Йирик саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий кўрсаткичлари таҳлили.....	73
2.3.	Йирик саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини оширишнинг асосий иқтисодий омилларини эконометрик баҳолаш.....	91
III-БОБ.	РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ШАРОИТИДА САНОАТ КОРХОНАЛАРИДА МЕХНАТ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ	105
3.1.	Йирик саноат корхоналарида инновацион менежментни жорий этиш асосида меҳнат самарадорлигини ошириш.....	105
3.2.	Инновацион саноат ишлаб чиқаришни ташкил этиш негизида меҳнат самарадорлигини ошириш.....	116
3.3.	Йирик саноат корхоналарида меҳнат самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш истиқболлари	131
ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР		142
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати		147
Иловалар		156